

Причастиенің хубулызы. Причастие кизектері, оларны танығларнаң чарары

Причастиенің хубулызы

Причастиелер, пілдірістерөк чіли, ниме-ноо тузалығ полып киректелчелер. Көзідімге алза: *Піс тасхар ойнапчатхан олғаннарны көр турғабыс*, че *Піс тасхар ойнапчатханнарны көр турғабыс*. Пастағы чоохтағда *ойнапчатхан* причастие *олғаннарны* тіп палғалысчатхан сөзінең хада киректелче, ікінчизінде, тізең, аның палғалысчатхан сөзі чоғыл. Че мында причастие палғалысчатхан сөзінің сан паза падеж хозымын алынып алған. Іди причастие мында предмет тузалығ пол парча.

Ниме-ноо тузалығ пол парған причастиелер тартылғы формада сырайча хубулчалар:

Пір сан	Көп сан
Минің <i>тоғынғаным</i>	Пістің <i>тоғынғаныбыс</i>
Синің <i>тоғынғаның</i>	Сірернің <i>тоғынғаныңар</i>
Аның <i>тоғынғаны</i>	Оларның <i>тоғынғаны</i>

Причастиелер падеж пастыра паза санча хубулчалар. Чоохтағда олар подлежащай даа, толдырығ даа, обстоятельство даа полып турчалар: *Ол минің килгеніме* (нимее? — пирілгі падеж) *өрінген*. *Апсах чолда турчатханнарзар* (кемнерзер? — ызылғы падеж) *айланған*.

Причастие кизектері, оларны танығларнаң чарары

1. Причастие чалғызан алай палғалысчатхан сөстерінең хада киректелче. Тиңнестіріңер: *Піс өсметкен* (хайдағ чахайахтарны? — *өсметкен*) *чахайахтарны суглапчатхабыс*. — *Піс садта өсметкен* (хайдағ чахайахтарны? — *садта өсметкен*) *чахайахтарны суглапчатхабыс*. Пирілген чоохтағларның

пастағызында причастие чалғызан киректелче, ікінчизінде — палғалысчатхан сөзінең хада.

2. Причастие позының палғалысчатхан сөстерінең хада **причастие кизегі** пүдірче. Причастие кизегі чоохтағда пір член полча: *Чилге аңдарылған ағастар алтынаң хуюнныг чил харны сыбырыбысча* (В. Биан.) чоохтағда **чилге аңдарылған** причастие кизегі тараңхай чарытхы полча. Мындағ чарытхылар запятойнаң чарылбинчалар.

3. Предмет тузалығ причастиелер паза олар пүдірчеткен причастие кизектері чоохтағда подлежащай даа, толдырығ даа, обстоятельство даа польп киректелчелер:

а) **Тогысты тузында тооспааны** *ністі угаа тың хомзындырған* (ниме хомзындырған? — подлежащай);

б) **Оларның пасха аалзар көс парыбысханын** *пір дее кизи испеен* (нимені испеен? — толдырығ);

в) **Чазыдаң ибзер айланчатханда**, *ніс таныс нимес кизілерге тоғас парғабыс* (хақан тоғас парғабыс? — обстоятельство).

Идер тоғыстар

1. Пирілген чоохтағларны пазыңар. Причастие кизектерін таап, оларны хайдағ член полчатханы хоостыра сиип салыңар.

1. Сиден төзінде чатчатхан узун арах төге сала іріктеп пастабыстыр. 2. Табырах учухтыр килчеткен машинаны көр салғанда, инейлер хорыхханнарына сала сас-ойда парбааннар. (А. Сул.) 3. Азах алтында путхалчатхан тайға оды хуур парған халын кибіснең чатхан. (И. Топ.) 4. Амыр тайғаның сілиине тайғада ла чуртапчатхан кеерген хустың өтіг табызы хозылчатхан. 5. Хойығ ағас аразынча парчатхан чолны иртіп, илееде улуғ ачыхха сыхчабыс. (Д. Чан.)

2. Пирілген чоохтағларға причастие кизектері кирип, пазыңар.

1. Компьютер пирілген. 2. үгренцилер төрт-писке ле үгренцеңнер. 3. олар троллейбус сағирлар. 4. Поезд Ағбанға читкен. 5. Пичем парча. 6. Тус иртче. 7. Мал чазаа сыххан.

3. Чоохтағлардағы причастиеелерні таап, оларнаң причастие кизектерін пүдіріп, чоохтағларны алғыдыңар.

1. Узупчатхан Айдо түс көрген. 2. Тоғынчатхан оолахтың харны астапча, чарны чалаас. 3. Симір парған туста пүдүрчүн учух таа пола чоғыл. 4. Айланчатхан хустарның табыстары кииде истіл парчатхан.

4. Причастие кизектиг ле чоохтағларны сығара пазып алыңар.

1. Чазыдағы чолца париған чалаң кизіні оңнап салабас, Чабус, мылтығын тайанып, азах үстүне тур килген. (В. Коб.) 2. Піс, тайғада чуртирға килген кизілер, позыбысха отах идіп алған полғабыс. 3. Чахсы отахта чуртирға истіг нооза. 4. Торым теерерге парчатханыбыста, ол отахтох одыр халған. 5. іди чарым айча хузух иткебіс. 6. Піс полғаныбыс ла үзер хап хузух ағылғабыс, а ол, тізең, — чарым на хап. (И. Кост.)

Тузаланчаң литература

1. Хакас тілі. Морфология. 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң. – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің изд-возы, 2004. – 220 с.

2. Грамматика хакасского языка / Под ред. Баскакова Н. А. – М.: Наука, 1975.

3. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. – Абакан, 1948. – 124 с.
4. Карпов В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та, 2000. – С. 15-24.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. Хакасско-русский словарь / Под ред. Баскакова Н. А. – М.: Главиздат, 1953. – 485 с.
7. Хакасско-русский словарь / Под ред. Субраковой О. В. – Новосибирск.: Наука, 2006. – 1114 с.
8. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.